

ELENA GRINAVECKIENĖ

NAUJI BALTARUSIŲ ŠNEKTŲ LITUANIZMAI

Per paskutinįjį dvidešimtmetį (1965–1986) atlikti baltarusių leksikos tyrinėjimai leidžia tvirtinti, kad lituanizmų problema baltarusių kalbos tarmėse tebėra aktuali ir kad dar ne visi jose vartojami lietuviškos kilmės žodžiai yra atrasti. Nuolat atrandama nemaža anksčiau neatpažintų lituanizmų, stengiamasi nustatyti ir pagrįsti skirtingose baltarusių šnektose ir skirtingu laiku susiformavusius jų fonetinius atliepus. Mūsų tyrinėjimai rodo, kad čia pasitaiko senų $a|^{10}|y$ vokalizmo lituanizmų, kilusių iš lietuviškų žodžių, turėjusių $(i)uo$ ir $(i)au$ vokalizmą, pvz., *akóma* ‘akuotas’ < lie. *akúotas*; *Лок, лох* ‘lauko vardas’ < lie. *Laũkas* ‘t. p.’ < lie. *laũkas*; *заба*² ‘guoba’ < lie. *gúoba*; *сáтка* ‘didelė su kutais skara’ < lie. *siaũstė* ‘t. p.’, *бужáлна* ‘spragilo galva’ < lie. *buožžė, buožžėlė* ‘t. p.’; *кукýць* ‘molinis švilpukas’ < lie. *kaukùtis* ‘t. p.’ ir kt. [Grinaveckienė₁; Grinaveckienė₂]. Lituanizmų paieškose dar susiduriama su sunkumais, kai vieno ar kito vokalizmo lietuviškas žodis, pasiskolintas skirtingų baltarusių tarmių, yra davęs ne tik skirtingus tokio vokalizmo atliepus, bet neretai dar ir patyręs daugelį įvairių konsonantizmo pakitimų, pasižymi darybos įvairove. Dėl to kartais nelengva nustatyti ir įrodyti tokio baltarusių žodžio tikrą lietuvišką šaltinį. Sakysime, br. tarmių žodžiai *какарэ́чки, какб́шкі, карáкучкі, каркб́шкі, кóкашкі, кóкшкі, кóркшкі, кóрпушкі, кукарэ́чки, кúкшкі, кукарэ́чки, кúрачки, куркшкі, курб́пачкі, кúрпшкі, кúртачкі, кúрчыкі, кúрцшкі*, turintys reikšmę ‘kojų kauliukai’, taip pat *какркýшкі* ‘rečiai’ ir *кóкашы* ‘kojų kauliukai; kojos’ [Слоўнік, т. 2, 364, 365; Народнае, 169; Жывое, 155]³, nežiūrint į tai, kad dažniausiai vienas į kitą nėra panašūs savo skambėjimu, tarpusavyje yra giminaičiai – dialektiniai hibridiniai to paties žodžio variantai, genetiškai susiję su lie. *kaũkaras* (*kũkarai, kũkuras*), *kaũkoras, kaukarà* ‘kaubrys’, plg. dar tos pačios kilmės *kaũkas* ‘pasipūtimas, auglys’.

Iš šių leksemų etimologiškai skaidriausios ir mažiausiai pakitusios yra *какарэ́чки, кукарэ́чки* ir *кукарэ́чки*. Pagal dėsni lie. *au* > br. *a* (pvz., *Лажб́к* ‘slėnio ir kelio vardas’ < lie. *Lauž-* + br. *-ok* [Мікратапанімя, 136] *какарэ́чки* bus atsiradusi iš lie. *kaukar-* ir menkinamosios reikšmės br. priesagos *-ечкі* [Сцяцко, 260]. *Кукарэ́чки* ir *кукарэ́чки* kilmė fonetiškai gali būti dvejopa. Jie gali būti kilę tiesiog iš lie. *kũkarai, kũkuras* ‘kukštera’; galėjo taip pat išsirutulioti ir iš lie. *kaũkaras* pagal lie. *au* > br. *y* dėsni (plg. jau minėtą *кукýць* < lie. *kaukùtis*). Nėra

¹ Ženklas / straipsnyje rodo, kad garsai (ir formos) vartojami skirtingose baltarusių tarmėse.

² Baltarusių šnektų sprogstamasis *z* (paprastai pasitaikantis [skoliniuose] tekste nesiskiria nuo jų pučiamojo *z*).

³ Kad ‘kulkšnis’ ir ‘kaukaras’ semantiškai tapatingos realijos, rodo ir bendras abiejų pavadinimas *káušas*, pvz.: *galvõs káušas* ir *kõjõ káušas* (LKŽ. T. 5. 446).

visai aiškus *куярэ́чки* kamieno *я* vietoj laukiamo *a*. Gal tas *я* čia galėjo atsirasti iš *a*? Vadinasi, *куярэ́чки* galėjo išvirsti į *куярэ́чки*. Atvejų, jog kartais kai kurių br. šnektų lituanizmų kietasis priebalsis suformuoja minkštąjį, pasitaiko, pvz., lie. *klūmpės, klūonas* > br. *клумпы | клюмбы, клўня | клўня* ir kt. [Слоўнік, т. 2, 479–480; Дыялекталагічны, 791–797, карты № 235, 236]. Antra vertus, gal *куярэ́чки* pradžią galėjo duoti ir koks kitas lie. *kaũkaras, kũkarai...* variantas, sakysim, *kiaukerė* ir pan.

Artimiausia šių leksemų giminaitė, bet jau labiau pakitusi – patyrusi viduriniojo *-ka-* skiemens sinkopė, – yra *кўрачки* < **кўкарачки* (plg. analogiškus sinkopės atvejus: *калалўха* < *калахалўха* „ieva“, *манарка* < *марынарка* „švarkas“ [Слоўнік, т. 2, 366; т. 3, 29]). О **кўкарачки*, kaip akivaizdžiai matyti, < lie. *kukar-* (*kaukar-*) + br. *-ачкі*.

Leksema *кара́кучкі* taip pat visai artima *какарэ́чки*. Ji galbūt kilusi iš **кака́ручки* dėl vidurinių (*-кару-*) skiemenuų priebalsių metatezės, t. y. dėl *к* ir *р* susikeitimo vietomis: *-кару-* > *-раку-* (dėl galimo panašaus priebalsių susikeitimo plg. *праэ́рх* < *прарэ́х* „praskiepas“, *радзю́га* < *дзяру́га* „gūnia“, „šiurkšti paklodė“ [Слоўнік, т. 4, 76, 441]). О **кака́ручки* pradžią galėjo duoti lie. *kaukar-* + br. *-учкі*. *Кара́кучкі* artimiausios, nežiūrint į tai, kad iš pirmo žvilgsnio į ją beveik nepanašios, yra leksemos *како́шкі, ко́кішкі, ко́кашы, ко́кашкі, ку́кішкі* ir vietovardis *Како́шы луг* [Мікратапанімія, 119]. Jos galėjo išsirutulioti iš **карако́шкі, ко́ракішкі, ко́ракашы, ко́ракашкі, ку́ракішкі, карако́шы* lyčių dėl vidurinio *-ра-* skiemens sinkopės. Taigi jų fonetinė raida jas dar labiau, negu leksemą *кара́кучкі*, yra nutolinusi nuo pirminio šaltinio – formų su **какар-* | **кокар-* | **кукар-*, kilusių iš lie. *kaukar-* (*kukar-*) ir br. priesagų.

Žodžių *карко́шкі, каркў́шкі, ко́ркішкі, куркў́шкі* baltarusiškos pradinės formos galbūt yra **какрóшкі, какрў́шкі, ко́крышкі, ку́крьшкі*, pakitusios dėl priebalsių samplaikos *-кр-* metatezės (dėl *кр-* vartimo *рк-* plg. *ко́блік* < *ко́лблік* „gružlys, kilbas“ [Слоўнік, т. 2, 493]). О pastarosios dėl patogumo tarti greičiausiai yra kilusios iš ilgesnių, iš **какарóшкі, какарў́шкі, ко́карышкі, ку́карышкі*, išmesdamos žodžio vidurio skiemeninį *a* (dėl galimo tokio išmetimo plg. *калмáшка* < *каламáшка* „toks vežimas“ [Слоўнік, т. 2, 366]). О šių formų **какар-* | **кокар-* pagal br. *a|o* < lie. *au* atsirado iš lie. *kaukar-*; **кукар-* – tiek iš lie. *kukar-*, tiek (pagal br. *y* < lie. *au*) – iš *kaukar-*.

Leksemų *ко́рпушкі* ir *курпў́шкі* raida bus buvusi panaši į *ко́ркішкі, куркў́шкі* (žr. aukščiau), tik jų žodžio vidurio *-n-*, reikšmės ryšiui su pamatiniu šaltiniu išblukus, yra atsiradęs iš *-k-* (plg. analogišką atvejį *картанóсы* < *карканóсы* < lie. *kar-kanósis* „riestanosis“ [Слоўнік, т. 2, 424]). Vadinasi, *ко́рпушкі, курпў́шкі* < **ко́ркушкі, ку́ркшкі* < **ко́крушкі, ку́кршкі* < **ко́карушкі, ку́карышкі* < lie. *kaukar-* (*kukar-*) + br. *-ушкі, -ішкі*. Analogiškai pastarosioms yra išsirutuliojusios ir *кўртачки, кўрцішкі, кўрчыкі* leksemos, jų žodžio vidurio *-m-/-ц-/-ч* priebalsiams atsiradus vietoj *-к-*. Taigi *кўртачки, кўрцішкі, кўрчыкі* < **кўркачки, кўрккішкі, кўркікі* < **кўракачки, кўракішкі, кўракікі* < **кўкарачки, кўкакышкі, кўкарыкі* < lie. *kaukar-* (*kukar-*), *kaukorikai* ir pan. (dėl galimo analogiško kai kurių priebalsių kaitaliojimosi br. šnektose plg. jų *батлáшка* < *баклáшка*,

kóbachka < *kóbachka* „duobutė po krūtine“, *grymótník* < *drymótník*, *krypíttník* < *trypíttník*, *kužúrka* < *tужурка* ir kt. [Слоўнік, т. 1, 154, 491; т. 2, 493, 545, 558]. Šio tipo leksemos yra pačios seniausios, daugiausia pakitusios ir labiausiai nutolusios nuo pagrindinio savo šaltinio.

Leksema *курóначкі* taip pat galėtų būti labai sena. Ji bus patyrusi tokią savo fonetinės kaitos raidą: *курóначкі* < **курóкачкі* < **кукóрачкі* < lie. *kukar-* (*kaukar-*) + br. *-ачкі*.

Kartais pasitaiko, kai įtariamam br. šnektų lituanizmui nepavyksta nustatyti tikslaus lietuviško atliepo. Sakysime, kad jų vietovardis *Бáжышкі* „Varanavo raj. Saltoniškių kaimo ganykla“ [Мікратапанімія, 23] yra lituanizmas, abejonių nekuyla, tačiau nežinia, ar jo šaknies *a* yra kilęs iš lie. *au*, ar *uo*, kadangi abu šie dvibalsiai tam tikru metu kai kur br. šnektose yra davę tą patį *a* refleksą, pvz., *Лакінікі* < lie. *Laukinỹkai* ir *гáба* < lie. *guobà* ir kt. Taigi neaišku, ar *Баж-* lie. atliepas yra *Bauž-*, ar *Buož-*, plg. lie. *Baũžiškiai* „Radviliškio raj. kaimas“ ir *Buožiškis* „Biržų raj. kaimas“ [LTSR adm., т. 2, 30–44].

Panašaus pobūdžio sunkumų iškyla ir susidūrus su lituanizmais įtariamais baltarusių šnektų žodžiais *pázi*, *рагáзы*, *рагáўды*, *рагáлы*, *лагáры*, *рагóўжы*, *раўгáн*, *рэўгішы*, *сурáгі*, *сурýгі*, turinčiais tą pačią „prakaito, vandens, ašarų srovės, rievės, patakos“ reikšmę ir jų *рагісты* reikšmę „drūžėtas, dėmėtas“ [Слоўнік, т. 2, 603; т. 4, 235, 236, 237, 333; т. 5, 20, 21, 229; Сцяшкóвіч, 397, 412; Rūd-ninkai, Akmenynė].

Leksema *pázi* dėl sprogstamojo *r* (labiau būdingo baltarusių skoliniams) tarimo, dėl jos vartojimo geografinės ir izoliuotumo buvo įtariama kaip lituanizmas [Арашонкава, 128; Гринавецкене, 187], tačiau tikro jų lietuviško šaltinio iki šiol vis nepavyksta apčiuopti. Dabar, kai baltarusių šnektų žodynuose ir rankraštiniuose šaltiniuose užrašyta daugiau kitų neabejotinų *pázi* reikšmės ir fonetikos giminaičių, lietuviškų jų atliepų paieškas yra pamato tęsti.

Pripažįstant, kad br. *a* < *aỹ* (< lie. *au*) bus įvykęs leksemos *pázi*⁴ šaknyje (taigi, *pázi* < **páỹgi*), yra pamato manyti, kad tarp adekvačios reikšmės leksemų *pázi*, *рэўгішы*, *раўгáн* šaknų (*раг-*, *рэўг-*, *раўг-*) genetinis ryšys pakankamai aiškus ir kad visos jos bus kilusios iš *раўг-*. Tos pat *раўг-* > *раг-* šaknies neabejotinai yra ir leksemos *рагáзы*, *рагáўды*, *рагáлы*, *рагóўжы* (tik su skirtingais darybiniais kamieno elementais), taip pat ir *лагáры* metatezės būdu atsiradusi iš *рагáлы* (dėl tokio kraštinių *ра-* — *-лы* skiemenų priebalsių pasikeitimo vietomis, t. y. jų tarimo *ла-* — *-ры* dar plg. analogišką br. *ляндéрак* „kaistuvus su rankena“ < le. *rađelek* „t. p.“ [Слоўнік, т. 2, 717]. Pradžią šioms vienos reikšmės leksemoms galėjo duoti giminiškos semantikos ir fonetikos lie. *raug-* šaknies žodžiai, sakysime, tokie, kaip *ráugtis* (*riáugtis*) „niauktis, trauktis (debesimis)“, *ráugas* „susiraukėlis“, plg. dar *apsiráugé* (*užsiráugé*) „apsiniaukė“, *kad tu prasraugtái* „kad tu prasmegtum“, *užráugti* „apleisti, apdūminti“ *bites dūmais*; su šaknies balsių kaita: *rūgà*, *rūgỹs* „ilgas lietus; drėgnas oras“, *rūgas* „lietinga, apsiniaukusi diena“, *rūgala*, *rūgalas*

⁴ Pastebėtina, kad br. žodis *pázi* Lazūnų šnekteje (BTSR Yvijos raj.) vartojamas jau kaip skolinys iš br. ir tariamas *rō'g'e's* (dėl br. *a* > lie. skoliniuose iš slavų *j* o plg. tos šnektos baltarusizmus *atvogà* „atsargumas“ < br. *amóga* „t. p.“, *uchvótai* „laikiklis“ < br. *yxámь* „t. p.“ [Lazūnai].

„lietingas oras“, plg. dar: *Žiulvin, Žiulvin, Žiulvineli, gyvas būsi – pienu rūgsi* „plūsi, tekėsi“, *jei negyvas – krauju plauksi; Gyvoliai padvėšę pamsojo, nu kurių neišpasakyta smarvė visomis pusėmis rūgdama „tekėdama, sklisdama“ dvokė* ir kt. [LKŽ, t. 11, 281, 286–288, 523, 883, 892, 905]. Taigi, kaip matyti, lie. *rągtis (rūgti)* ir kt. reikšmės segmentas „plūsti, apsitraukti, tekėti“ ir pan. kaip tik ir yra tapatus su br. *pázi* ir kt. jos giminaičių turima reikšme ir dėl to nagrinėjamų baltarusių žodžių giminystė su nurodytais lietuviškais žodžiais negalėtų būti nepripažįstama. Nemažų abejonų dėl giminystės tiek su br. *pázi* (ir kt.), tiek ir su lie. *rągtis (rūgti)* kelia vienareikšmių su *pázi* leksemų *cypázi, cypýzi* formos. Jų šaknys, sprendžiant iš panašaus su *pázi* skambėjimu, ypač bendros reikšmės, turėtų būti *-pazi, -pyzi* (*-pyzi* galėtų būti arba tiesiog siejama su lie. *rūg-* šaknies kalbamosios reikšmės žodžiais, arba laikyti išsirutuliojusia iš **-paŷzi > *-poŷzi > *-pyzi*; dėl tokio virtimo plg. br. *кукýць* „molinis švilpukas“ < lie. *kaukùtis* „t. p.“). Tai pripažinus, jų giminystė su *pázi* galėtų būti visai pamatuota ir galima. Tačiau kaip aiškinti jų abiejų žodžio pradžios *cy-*? Tai, jei būtų ir priešdėlis, jis naujos reikšmės žodžiams neteikia. Tas *cy-* čia dėl žodžio reikšmės išblukimo galėtų būti atsiradęs ir iš pridėtinio *c-* bei įspraustinio (dėl lengvumo tarti) *y*. Kad analogiško priebalsių pridėjimo atvejų šnektose (ypač jų skoliniuose) pasitaiko, gerai rodo ir br. *свѣсла* „ryšys“ < *вѣсла* „t. p.“, *пльумба* „aprubas, apmušalas“ < le. *listwa* „t. p.“, lie. *skrúpčioti* < *krúpčioti* ir d. kt. [Слоўнік, т. 4, 14, 403; LKŽ, т. 12, 1101]. O kad kartais po *c* (ar kito priebalsio), susikaupus priebalsių grupei, gali būti įspraudžiamas *y* ar kitas kuris balsis, matyti iš tokių br. šnektų žodžių, kaip *жаралó | журалó | жыралó | жэрэлó* „šaltinis, versmė“ < le. *zródło* „t. p.“, *суклярóз* „sklerožė“ < *склерóз* „t. p.“, *сукрутак* „ryšulys“ < *скрутак* „t. p.“ ir kt. [Слоўнік, т. 2, 140, 174; т. 5, 14, 16]. Panašų balsio *u* (ar net *q*!) įspraudimą gerai rodo ir kai kurie lietuvių (taip pat ir prūsų) skoliniai, pvz., *suliūbas, sqliūba, sqliūbas* „santuoka“ < le. *ślub* „t. p.“ (plg. pr. *salūban* „t. p.“), *sunevoga* „įžeidimas, apšmeižimas“ < le. *zniewaga* „t. p.“, *sūsmislas* „išmonė, sumanymas“ < le. *zmysl* „t. p.“, *suvodbà* „vestuvės“ < ru. *свадьба* „t. p.“ [LKŽ, т. 12, 81; т. 14, 137, 148, 151, 250]. Galėjo čia tas *cy-* ir visas būti pridėtas prie žodžių **pazi, *pyzi*, paklūstant jiems br. kalbos darybos dėsniams ar prisitaikant prie jos sistemos. Panašių darybinių atvejų pasitaiko ir lietuvių tarmių skoliniuose, pvz., *sūsmislas* „sumanymas“ < le. *zmysl* „t. p.“, *suveda* „vaidas“ < br. *vada* „t. p.“ < le. *zwada* „t. p.“ [LKŽ, т. 14, 230, 246].

Jei šis mūsų spėjimas pasirodytų pamatuotas ir įtikimas, baltarusių *pázi, cypázi* ir kt. joms giminiškų leksemų lietuviška kilmė, visai galimas daiktas, galėjo būti kaip tik tokia*.

SUTRUMPINIMAI

- Akmėnynė – Akmenynės šnektos (Šalčininkų raj.) 1981 m. E. Grinaveckienės ekspedicijos užrašai.
 Арашонкава – Арашонкава А. У., Грынавецкене А. І., Кавальчук І. П., Мацкевіч Ю. Ф., Рамановіч Я. М., Шаталова Л. Ф. 3 лексікі беларускіх

*Dėl kai kurių „lituanizmų“ redakcinės kolegijos nariai yra kitokios nuomonės.

- гаворак заходняй зоны // Весці Акадэміі Навук БССР. Серыя грамад-
скіх навук, № 4, 1969. С. 123–134.
- Дыялектала-гічны — Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Карты і коментары. Мінск, 1963.
- Grinaveckienė₁ — Grinaveckienė E., Mackevič J. Kai kurios baltarusių lituanizmų fonetinės ypatybės // Lietuvių kalba ir bilingvizmas. V., 1988. P. 123–131.
- Grinaveckienė₂ — Grinaveckienė E., Mackevič J. Lie. (i)au vokalizmo atliepai baltarusių lituanizmuose // Baltistica. 1989. T. 3 (1 priedas). P. 70–80.
- Гринавецкене — Гринавецкене Э., Мацкевич Ю. Ф., Романович Е. М., Чеберук Е. И. Бытовая лексика литовского происхождения в западной Белоруссии // Lietuvių terminologija. V., 1975. P. 163–195.
- Lazūnai — Lazūnų šnektos (Yvijōš raj.) 1959 ir 1972 m. E. Grinaveckienės ekspedicijos užrašai.
- LTSR adm. — Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas. V., 1976. T. 2.
- LKŽ — Lietuvių kalbos žodynas. V., 1968. T. 1; V., 1969. T. 2; V., 1956. T. 3 tt.
- Мікратапанімія — Мікратапанімія Беларусі. Мінск, 1974.
- Народнае — Народнае слова. Мінск, 1976.
- Rūdninkai — Rūdninkų šnektos (Šaččininkų raj.) 1980 m. E. Grinaveckienės ekspedicijos užrašai.
- Сцяцко — Сцяцко П. У. Народная лексика і словаўтваренне. Мінск, 1972.
- Сцяшковіч — Сцяшковіч Т. Ф. Слоўнік гродзенскай вобласці. Мінск, 1983.
- Слоўнік — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Т. 1–5, Мінск, 1979–1986.
- Жывое — Жывое слова. Мінск, 1978.

НОВЫЕ ЛИТУАНИЗМЫ В БЕЛОРУССКИХ ГОВОРАХ

Резюме

Исследователи белорусской диалектной лексики постоянно сталкиваются с еще непознанными заимствованиями литовского происхождения. Обращает на себя внимание заимствования с вокализмом корня а /о/ у, развившиеся в течение столетий из литовских слов с вокализмом (i)uo, (i)au, напр., *gabá* 'ильм' <лит. *guobá* 'тж.', *gúžsalai* 'головастики' <лит. *būožgalviai* 'тж.', *сітка* 'большой платок с кутасами' <лит. *siaūstė* 'тж.', *Лох* 'название поля в Новогрудском р-не БССР' <лит. *Laūkas* 'название поля' (<лит. *laūkas* 'поле'), *кукўць* 'глиняный свисток' <лит. *kaukūtis* 'тж.'. Данные заимствования нередко таят в себе и некоторые изменения консонантизма и отличаются разнообразием словообразования. Поэтому иногда сравнительно трудно установить подлинные литовские источники таких лексем.

В статье исследуются обильные образования слова *какарэчки* 'пяточная кость; ноги; плечи' и мотивируется, а также обосновывается их происхождение (каждого в отдельности) от лит. *káukaras* (*kùkuras*) 'бугор'. Так как корневой а белорусских заимствований мог происходить как от лит. дифтонга *au*, так и от *uo*, фактически невозможно установить точный литовский источник белорусского топонима *Бáжышкі*: для его образования в одинаковой мере мог послужить как литовский топоним *Vaūžiškis*, так и *Būožiškis*.

В статье делается попытка установить литовский источник для лексем *рагі*, *рэўгішы*, *раўган*, *сурáгі* и др. 'потёки, струи пота, воды, слез', относительно которых давно существовало мнение, что они литуанизмы. На основе значения сегмента 'течь, литься, затянуться, покрываться' и вероятности закона блр. *a* < лит. *au* (ср.: *раўган*, *рэўгішы*) делается вывод, что данные лексемы могли происходить от лит. слов с корнем *raug-* (*riaug-*, *rūg-*) того же значения. Корнями лексем *сурáгі*, *сурўгі* являются *-rag-*, *-rug-*, а их первый слог *су-*, не придающий словам нового значения, является приставочным, таким же, каким слог *su-* квалифицируется в литовском заимствовании *sūvada* 'ссора' <блр. *вада* 'тж.' <польск. *zwada* 'тж.'